

بررسی تزیینات وابسته به معماری خانه و حسینیه آراسته در بیرجند (دوره قاجاریه و پهلوی اول)^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۴/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۷/۱۲

آرزو پایدارفرد^۲

محمد خزائی^۳

چکیده

در هنر معماری دوره قاجاریه، گچ‌بری و در هنر معماری دوره پهلوی اول (۱۲۹۹-۱۳۲۰ ش)، آجرکاری شاخص و حائز اهمیت است. خانه آراسته از بناهای دوره قاجاریه واقع در شهرستان بیرجند است که به دلیل نقوش متنوع و نمادین گچ‌بری، قابل تحلیل و بررسی است. مهم‌ترین تزیینات این بنا نقوش گیاهی با انواع گل و برگ‌های نخلی و اسلیمی و قاب‌اسلیمی، نقش خورشید، پیکار شیر و اژدها، قطاربندی گچی، فرم طاق نماها و سرستون‌ها است. حسینیه آراسته از بناهای دوره پهلوی اول در شهرستان بیرجند است که دارای آجرچینی بسیار متنوع و رگ‌چینی‌های آجری قابل توجهی چون توپی، چلیپایی، جناغی و کتیبه‌های گچی مذهبی و نقش‌مایه دو شیر است. مسأله پژوهش حاضر آشکار می‌کند که تاکنون درباره‌ی این دو بنای تاریخی به‌جز گزارش‌های میراث فرهنگی و پایگاه بافت تاریخی شهرستان بیرجند هیچ‌گونه بررسی جدی صورت نگرفته است. دو بنا با وجود تزیینات غنی وابسته به معماری، به‌طور جامع معرفی نشده و تزیینات آن مورد بررسی و تحلیل قرار نگرفته است. بنابراین هدف از پژوهش حاضر معرفی این دو بنای معتبر اما ناشناخته در قطب فرهنگی شمال شرق کشور و هم‌چنین

۱. با سپاس فراوان از آقای مجتبی سلیمانی‌فر، عکاس و کارشناس صنایع دستی که تمامی تصاویر مربوط به دو بنا در مقاله حاضر توسط ایشان عکاسی شده است.

۲. دانشجوی دکتری هنر اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز و عضو هیأت علمی دانشکده هنر دانشگاه بیرجند، نویسنده مسئول

a.paydarfard@tabriz.ac.ir و a_paydarfard@birjand.ac.ir

۳. دانشیار گروه ارتباط تصویری دانشگاه تربیت مدرس

mohamad.khzaei@gmail.com

بررسی و تحلیل نقش مایه‌های این دو بنا و مضامین آنهاست. یافته‌های این مقاله آشکار می‌کند که نقوش گچ‌بری خانه آراسته برگرفته از هنر گچ‌بری ساسانی است. حسینیه آراسته با توجه به کارکرد مذهبی آن، از نقش مایه‌هایی با مضامین مذهبی، چون کتیبه‌های روایات و نقش مایه دو شیر در دوجانب کتیبه‌ها بهره برده است. نقش مایه‌هایی چون نقش خورشید، نقش مایه شیر و نبرد شیر و اژدها از نقوش کلیدی دو بناست که علاوه بر پیشینه تاریخی، مفاهیمی نمادین و مذهبی دارند. شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و راهنمایی از استادکاران با سابقه استان خراسان جنوبی و نمونه‌های تصویری از عکاسی دو بنا بدست آمده است. روش پژوهش توصیفی - تحلیلی و در مواردی تطبیقی است.

واژگان کلیدی: خانه و حسینیه آراسته، بیرجند، نقوش گچ‌بری و آجرکاری، دوره قاجاریه و پهلوی اول

مقدمه

بیرجند شهری نیمه‌بیابانی و مرکز استان خراسان جنوبی، بناهای تاریخی فراوانی دارد که از نظر گچ‌بری^۱، آینه‌کاری^۲ و آجرکاری^۳ شهرت دارند. از آن جمله خانه آراسته است که در داخل بافت تاریخی شهر بیرجند واقع شده است. عناصر معماری بنای خانه آراسته، سردر ورودی، هشتی، دالان یا دهلیز، حیاط مرکزی، ایوان، اتاق‌های متعدد در اطراف حیاط، سقف‌های گنبدی و دیوارهای قطور است که با مصالح خشت و گل ساخته شده‌اند. از تزیینات معماری بنا می‌توان به گچ‌بری‌های پیشانی اول، چون صحنه نبرد شیر و اژدها، نقش خورشید حک شده بر سرستون‌ها، تزیینات رسمی‌بندی در گنبد شاه‌نشین و حاشیه‌های گچی در یکی از اتاق‌های آن اشاره کرد. این بنا به دوره قاجاریه تعلق دارد (زعفرانلو، ۱۳۸۲: ۱۲۶). خانه آراسته پس از وقف، کارکرد حسینیه (حسینیه

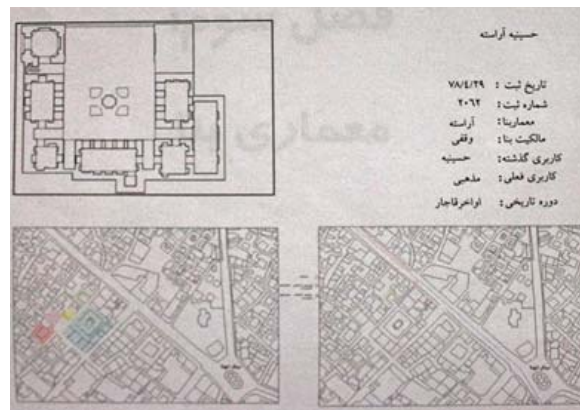
-
1. ArtPlaster
 2. Art Mirrors
 3. Art brickwork

جان نثاران) یافت. حسینیه آراسته نیز در داخل بافت تاریخی بیرجند و در خیابان شهید منتظری قرار دارد و در سال ۱۳۰۳ ش. ساخته شده است. وجود سردر ورودی، در چوبی دولنگه با گل‌میخ‌های تزیینی، هشتی، دالان، حیات مرکزی و اتاق‌های اطراف میان‌سرا، این حسینیه را به یک خانه قدیمی شبیه کرده است. در این بنا دو قاب گچی تعبیه شده که در یکی از قاب‌ها لعن بر یزید و در قاب دیگر دو شیر روبه‌روی هم در نمای دیوار میان‌سرا به‌عنوان یکی از مظاهر عزاداری امام حسین (ع) دیده می‌شود (همان: ۹۳-۹۴). تاکنون درباره‌ی این دو بنا بویژه تزیینات گچ‌بری و آجرکاری آن، تحقیقات جدی و کاملی صورت نگرفته و تنها منابع مکتوب، مربوط به گزارش پایگاه بافت تاریخی شهرستان بیرجند می‌باشد که ضرورت انجام پژوهش حاضر و مسأله پژوهش را آشکار می‌کند. پرسش‌های پژوهش بدین شرح است: تزیینات معماری حسینیه و خانه آراسته شامل چه نقش‌مایه‌های تاریخی و ملهم از چه دورانی است؟ و با توجه به اهمیت برخی مفاهیم مذهبی در هنر دوره قاجاریه، نقش‌مایه‌ها چه مفاهیم و مضامینی را آشکار می‌کنند؟ پس از عکاسی از تزیینات معماری دو بنا نقوش طبقه‌بندی شدند و با رجوع به نمونه‌های مشابه در آثار هنری و معماری ایران بررسی و تحلیل صورت پذیرفت. در پژوهش حاضر پس از معرفی دو بنا و تزیینات معماری آن، برجسته‌ترین تزیینات با توجه به موقعیت تاریخی بنا و پیشینه‌ی تاریخی تزیینات و نقش‌مایه‌ها مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرند.

خانه آراسته (دوره قاجاریه)

خانه آراسته در محله سرده و در خیابان منتظری شهرستان بیرجند واقع شده است (تصویر ۱). عمده‌ترین عناصر معماری بنا سردر ورودی، هشتی، راهرو یا میان‌سرا، حوض و باغچه، شاه‌نشین، تالار ضلع شمالی، نشیمن‌های اطراف حیاط، مطبخ، زیرزمین و آبریزگاه می‌باشد (پایگاه بافت تاریخی شهرستان بیرجند، ۱۳۸۷: ۷). تزیینات بنا عبارتند از: رسمی‌بندی اطراف ایوان و طاق‌نماهای مشرف به حیاط، فرم‌های تزیینی

اطراف ستون‌ها در پیش‌ایوان، دوستون و نیم‌ستون با تزیینات سرستون، صحنه جدال شیر با اژدها در بالای ایوان، نقش خورشید بر سرستون‌های بلند مجاور ایوان، چهار کتیبه با آیات قرآنی که همه به هنر گچ‌بری برجسته مزین شده است.

تصویر ۱) نقشه حسینیه و خانه آراسته.

(پایگاه بافت تاریخی شهرستان بیرجند، ۱۳۸۷: ۷)

شاه‌نشین نیز به‌وسیله سه طاق و تویزه تشکیل سه گنبد را داده است. گنبد میانی دارای کلاه‌فرنگی با طرح دوازده ضلعی است (تصویر ۲). درون کلاه‌فرنگی نیز ردیف‌های مقرنس بر زیبایی هنر گچ‌بری بنا افزوده است (سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی، ۱۳۸۹).

تصویر ۲) کلاه‌فرنگی خانه آراسته (عکس از سلیمانی‌فر، ۱۳۹۲)

در ورودی خانه آراسته جزو درهای چوبی قدیمی و سنتی است. در، دو لنگه دارد و ۴ گل میخ آهنی در بالا و پاشنه‌ی هر لنگه در دیده می‌شود که وظیفه‌ی این گل میخ‌ها نگهداری چوب‌های عمودی پشت در است. گل میخ‌ها توپُر و نیمکره‌ای هستند و با شیارهایی در بدنه مزین شده‌اند. در، دارای پشت بند چوبی عمودی یا همان چفت و کلون جهت محافظت از خانه در طول شب است. در خانه آراسته به شیوه معمول خانه‌های قدیمی دارای دو کوبه فلزی جهت در زدن است که لنگه راست در، دارای کوبه حلقه‌ای برای زنان و لنگه چپ، دارای کوبه‌ای توپُر و کشیده برای ش ناسایی مردان است. جلوی درب ورودی، چون ورودی بیشتر خانه‌های سنتی، سکو قرار دارد که امکان دیدار، گفتگو، توقف و انتظار را فراهم می‌کند (تصویر ۳).

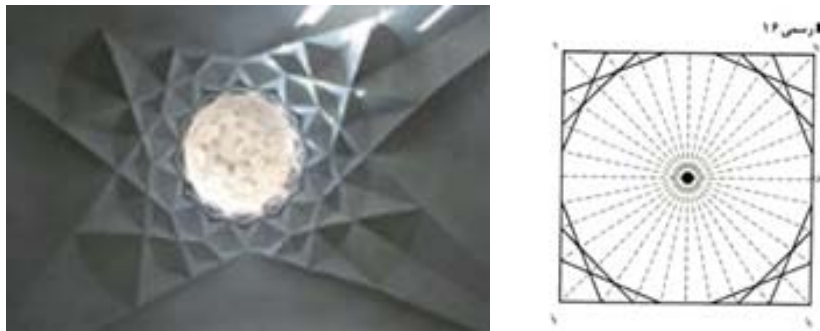

تصویر ۳) درب چوبی خانه آراسته (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

میان‌سرا از عناصری چون سکوها، طاق‌نماها و رسمی بندی گچی زیبای هشتی در سقف تشکیل شده است.

رسمی بندی، یکی از پرکارترین و هندسی‌ترین تزیینات طاق و سقف‌هاست که علاوه بر ایجاد زیبایی، روکش مناسبی برای پوشش اصلی سقف است و نیز عایق صوتی، حرارتی برای فضای هشتی محسوب می‌شود و تابش نور در فضای هشتی را به واسطه تقسیمات هندسی که دارد، منظم و بسیار زیبا پخش می‌کند. رسمی بندی‌های گچی در نوع خود بسیار کمیاب هستند و بیشتر در مناطق کویری نوع گچی رسمی بندی، کاربرد دارد

(سلطانزاده و کیایی، ۱۳۹۲: ۲۲). استاندارد هندسی رسمی بندی نیز، تقسیمات ۸، ۲۱ و ۶۱ تایی دارد که رسمی بندی گچی سقف هشتی خانه آراسته آن چنان که در تصویر ۳ مشهود است از نوع رسمی بندی ۶۱ تایی است (تصویر ۴).

تصویر ۴) رسمی بندی سقف میان سرا خانه آراسته. و آنالیز آن (سلطانزاده و کیایی، ۱۳۹۲: ۲۵)

گچبری نقوش گیاهی خانه آراسته

در دوره قاجاریه نقوش گچبری شامل گل، گیاه و قاب‌های ترنج شکل، طرح‌های خوشه انگوری به سبک فرنگی، تصاویر زنان و مردان مُلبَس به لباس آن زمان است. عمده‌ترین تزیینات گیاهی بویژه در عمارت‌های دوره قاجاریه، نقوش گیاهی است. نمی‌توان تأثیر هنر گچبری اشکانی و ساسانی را در ساخت و شکل نقوش این دوره بویژه در کاربرد نقوش گیاهی نادیده گرفت هرچند نقوش، درون‌مایه شرقی به خود گرفته‌اند. روش ساخت گچبری‌های دوره قاجاریه مطابق الگوی هنرمندان گچ‌بر اشکانی، دستی است. نقوشی چون گل لوتوس، برگ نخل، چلیپا، انار، انگور و ویژگی هم‌نشینی نقوش چون تقارن، تکرار، وجود قطعات مربع شکل و کاربرد تزیینات گچی در تزیین طاق‌ها، پایه ستون‌ها و سرستون‌ها، متأثر از گچبری‌های دوره ساسانی است (ایازی و میری، ۱۳۸۷: ۸).

در گچبری دوره ساسانی، نگاره‌های گیاهی دو گونه کاربرد داشت؛ در گروه نخست با پیچش برگ و ساقه، سرزندگی طبیعی پدید می‌آمد که در تصویر ۵، ۶ و ۷، نقوش گیاهی گچبری شده‌ی خانه آراسته با پیچش ساقه‌ها و هماهنگی گل و برگ‌ها، ترکیبی

موزون و طبیعت‌گرایانه پدید آورده است و در گروه دوم، نقش، ساده شده و فاقد حیات و اصول هندسی وابسته است (پوپ، ۱۳۸۷: ۷۶۶). آن‌چنان که در تصویر شماره ۸ با ساده شدن نقش، ماهیت نقش، آشکار نمی‌شود و تنها نمودی از گیاه استیلیزه^۱ دیده می‌شود. تصویر ۵، نقوش گچ‌بری چهار طاق‌نمای مشرف به حیاط خانه آراسته را نشان می‌دهد که ساقه‌ی ختایی با ترکیب گل لوتوس و برگ‌های سه‌کنگری ایجاد شده است. تصویر ۶، مربوط به نقوش گچ‌بری بالای ایوان حیاط است که ترکیبی پرکارتر از تصویر اول و گل‌های لوتوس، پنج‌پر، سه‌پر، غنچه، برگ‌کنگری و پیچک‌های تزیینی روی ساقه به نمایش درآمده‌اند.

تصویر ۵) نقوش گچ‌بری چهار طاق‌نمای مشرف به حیاط (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

تصویر ۶) نقوش گچ‌بری بالای ایوان حیاط (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

تصویر ۷) نقوش گچبری بالای ایوان حیاط (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

تصویر ۸) برگ نخل گچبری خانه آراسته و نمونه ای از برگ نخل دوره ساسانی

[۱۳۹۲/۵/۲۲] (www.metmuseum.org/islamic-art-collection)

بهترین گچبری نقوش گیاهی بنا متعلق به تصویر ۷ است چرا که ظرافت، اجرای ماهرانه و پرداخت منحنی‌ها بویژه در زوایای طرح به‌خوبی گچبری شده است. این تصویر ترکیبی از دو واگیره، یکی اسلیمی دهن‌اژدری و دیگری ساقه‌ی ختایی با پیچک‌های تزیینی و مرکزیت گل بسیار زیبای لوتوس و برگ نخل است که نمونه‌ی باستانی این نقوش در گچبری‌های کاخ‌های ساسانی چون تیسفون، بیشاپور و کیش وجود داشته است (تصویر ۸). گل لوتوس یا نیلوفر هشت پر، مهم‌ترین نماد باستانی است که در هنرهای آسیایی کاربرد دارد. لوتوس سمبل خلقت و هم‌چنین خلوص است و به‌دلیل باز شدن گلبرگ‌های آن هنگام سپیده صبح و بسته شدن آن هنگام غروب آفتاب سمبل خورشید و چرخه‌ی تولد و نوزایی است (بروس و فورت، ۱۳۸۸: ۵۶) که نمونه‌های نقش برجسته این گل در تخت جمشید به زیبایی خودنمایی می‌کند.

تصویر ۹) نقوش گچ‌بری حاشیه طاق نماها (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

تصویر ۹ نقوش گیاهی انتزاعی حواشی قاب‌های اطراف طاق‌نماها را نشان می‌دهد که به نظر می‌رسد از شکل سر اسلیمی منشأ گرفته و تا حدودی نزدیک به سراسلیمی‌های انتزاعی محراب اولجایتو است (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰) سراسلیمی محراب اولجایتو (خزایی، ۱۳۸۱: ۶۹)

نمونه‌ای از قاب تزیینی نیز بر دیوار روبه‌روی حیاط نقش بسته است که حاشیه‌ای از تصویر ۹، اطراف آن قرار دارد. همچنین پیچشی گیاهی با برگ‌های ساده سرساقه‌ها نقوش قاب را تشکیل می‌دهد که با مهارت گچ‌بری نشده‌اند و تنها زیبایی قاب، مربوط به برگ نخل است که در قاب حک شده است (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱) قاب تزئینی گچبری خانه آراسته (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

برگ‌های سه ترک‌های و چهار ترک‌های نخل همواره در آفرینش طرح‌های گچبری تأثیر داشته و کاربرد آن به مهرها و سیلندرهای می‌رسد (پرادا، ۱۳۵۷: ۸۳) (تصویر ۱۲). در اکثر برگ‌نخل‌های ساسانی، حتی اگر نقش‌مایه، بی‌واسطه از یونان گرفته شده باشد، بازگشت به نقش‌مایه‌های شاخص آسیا در آن‌ها نمایان است (پوپ، ۱۳۸۷: ۷۸۰). این نقش‌مایه‌های برگ نخلی سه، پنج و هفت ترک‌های در نمونه گچبری‌های کیش دوره ساسانی در افریضا و قرنیضا به کار رفته است (همان، ۷۷۰).

تصویر ۱۲) برگ نخل چهار ترک‌های خانه آراسته و نمونه آن در کاخ تیسفون دوره ساسانی

[۱۳۹۲/۵/۲۲] (www.metmuseum.org/islamic-art-collection)

نمونه نقوش به کار رفته در تزیینات گچبری شده گیاهی خانه آراسته در جدول ۱ مشهود است.

قطاربندی گچی خانه آراسته

یکی از خصوصیات گچ‌بری دوره‌ی قاجاریه که در خانه آراسته نیز به چشم می‌خورد، قطاربندی^۱ مقرنس ماندی است که در بالای دیوارها اجرا می‌شود و در بناهای بسیار فاخر این دوره، بیشتر آنها طلاکاری دارند (سجادی، ۱۳۶۷: ۱۹۴ و ۲۱۴). در خانه آراسته، قطاربندی گچی دورتادور گلویی^۲ اتاق شاه‌نشین و دیوارهای ایوان که رو به حیاط دارند، اجرا شده است (تصویر ۱۳) که این نوع قطاربندی در سردر برخی خانه‌های دوره قاجاریه و پهلوی بویژه در تهران کاربرد داشته است (تصویر ۱۴).

تصویر ۱۳) قطار بندی گچی خانه آراسته (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

تصویر ۱۴) قطاربندی سردر خانه‌ی قدیمی تهران (حاجی علی محمدی، ۱۳۷۲: ۴۶)

۱. قطاربندی گچی به‌کاربردن تزیینات گچی در بالای دیوارها و در زیر مقرنس‌هاست (پیرنیا، ۱۳۸۶: ۳۵۵)
 ۲. محل اتصال دیوار به سقف

نقش مایه خورشید

جدول ۱) نقوش گیاهی گچ‌بری خانه آراسته
(منبع: نگارندگان)

ردیف	توضیحات	تصاویر
۱	لوتوس (نیلوفر هشت پر)	
۲	برگ نخل هشت ترکه‌ای	
۳	برگ نخل هفت ترکه‌ای	
۴	برگ نخل شش ترکه‌ای	
۵	برگ نخل چهار ترکه‌ای نمونه‌ی ساسانی آن	
۶	برگ نخل سه ترکه‌ای	
۷	غنچه	
۸	نیم گل روی ساقه	
۹	اسلیمی دهن ازدردی	

یکی از زیباترین نقوش گچ‌بری خانه آراسته نقش خورشید است که بر روی بلندترین ستون مجاور ایوان، به عنوان سرستون خودنمایی می‌کند. این انتخاب محل قرارگیری نقش خورشید نیز به نوعی می‌تواند نمادین باشد چرا که خورشید، همواره در رفیع‌ترین جایگاه قرار داشته و نمادی از روشنگری و هدایت بوده است. آن چنان که در تصویر ۱۵ نیز نقش مایه خورشید گچ‌بری شده خانه آراسته بر سرستون بلندترین ستون از ایوان خانه آراسته خودنمایی می‌کند. در یونان باستان، آپولو الهه یونانی خورشید، قاتل تاریکی است و با اشعه‌هایی که سمبل سرشت الهی او و قدرت نامحدود خورشید است احاطه شده (بروس و فورد، ۱۳۸۸: ۳۹). در آیین میتراثیسم، خورشید و نقوش وابسته به آن، چون چلیپا در هنر آن دوره بسیار کاربرد داشته است (فرای، ۱۳۶۷: ۱۳ و ۱۶). در دوره اسلامی نقش خورشید برگرفته از آیات قرآنی به شمس تبدیل شد. نقش مایه شمس یکی از نقوش اصلی در بسیاری از بناهای مهم

دوران قاجار است که در هنرهای مختلف دوران گذشته از جمله تذهیب، کاشی کاری، فلزکاری، نقوش قالی و حتی مقرنس کاری‌ها به چشم می‌خورد. کالبد فیزیکی داخل و خارج مساجد نیز در دوره اسلامی از این تزئین بی بهره نبوده است (سلطانزاده و کیایی، ۱۳۹۲: ۳). این نقش‌مایه در هنرهای خاورمیانه و نیز در هند کاربرد دارد. از نمونه‌های زیبای نقش‌مایه خورشید دوره قاجاریه می‌توان به نقاشی سر در کاشی‌کاری مدرسه ابراهیم‌خان کرمان، نقاشی سردر ورودی کاروانسرای قدیمی کاشان (تصویر ۱۷) و گچ‌بری بسیار زیبای نقش‌مایه خورشید در خانه بروجردی‌ها (تصویر ۱۸) اشاره کرد.

تصویر ۱۵) نقش‌مایه خورشید، گچ‌بری سرستون در خانه آراسته (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

تصویر ۱۶) شاهزاده قاجاری، نقاشی رنگ و روغن

www.islamicpersia.org/2012/09/girl-with-mirror.html[93/5/25]

تصویر ۱۷) نقش‌مایه خورشید، نقاشی سردر ورودی کاروانسرای قدیمی کاشان (مخلصی، ۱۳۸۷: ۵۹)

تصویر ۱۸) نقش‌مایه خورشید، گچ‌بری، خانه بروجردی‌ها، کاشان
[۱۳۹۲/۵/۲۱] www.fa.wikipedia.org/wiki / خانه بروجردی‌ها

تصویر ۱۹) نبرد شیر و اژدها، محمدباقر، آب مرکب، دوره صفویه
[۱۳۹۲/۵/۲۲] (www.metmuseum.org/islamic-art-collection)

پیکار شیر و اژدها

در نسخه‌های تاریخی از جدال اژدها با موجودات دیگر چون سیمرغ و جدال شیر با موجوداتی چون گاو، بسیار سخن رفته است، حال آن‌که درباره‌ی جدال شیر و اژدها منابع کمی وجود دارد، اما نمونه‌های در دست، بسیار ماهرانه و در اوج زیبایی صحنه جدال شیر و اژدها را به تصویر کشیده است از آن جمله نمونه‌ای از نگارگری دوره صفویه قابل ذکر است که محمد باقر هنرمند این عصر، صحنه‌ی جدال شیر و اژدها را با تحریرهای خاص قلم خویش و قدرت طراحی بالا به تصویر کشیده است (تصویر ۱۹). اژدها موجودی اسطوره‌ای و افسانه‌ای است که از نظر شکل بدن، شباهت‌های زیادی با مار دارد و همواره در نبردهای میان قهرمانان اسطوره‌ای و اژدها، به دلیل نمادهای منفی چون شر و بدی که دنبال می‌کند. قهرمانان و پهلوانان در نبرد با اژدها پیروز می‌شوند از آن جمله در شاهنامه‌ی فردوسی، یکی از هفت خوان نبرد اسفندیار، جنگ با اژدهاست که اسفندیار بر این نماد شر، غالب می‌شود. البته لازم به ذکر است که در شرق دور و تمدن‌هایی چون چین (بودیسم) و هند، اژدها از نمادهای قدرتمند خیر و سلامتی است (بهار، ۱۳۷۶: ۲۳۵). در نمادهای چینی، اژدها و مار از هم جدا نیستند. اژدها مظهر متعالی‌ترین نیروی روحانی، نیروی فوق طبیعی، نیروی الهی تغییر و استحاله، ایقان طبیعت، خرد فوق طبیعی، قدرت، نور و زندگی، آسمان‌ها، اقتدار و نیروی مرکز یانگ است [۹۳/۵/۲۰] [qajar.wordpress.com / 2010/01/20/ shir-o-ejdeha](http://qajar.wordpress.com/2010/01/20/shir-o-ejdeha)

شیر همواره از مهم‌ترین کهن الگوها در میان ایرانیان بوده است. شیر به نشانه‌ی محافظت و ویژگی قدرت، همیشه در کنار پادشاهان بوده است و به صورتی که نماد سلطنتی درآمد و نمادی از شجاعت و قدرت، نیرومندی و ارجمندی شد. شیر در سرزمین‌های دیگر نیز همسان شه‌یاران آمده است؛ از این‌رو، شاهان بسیاری ناپلئون، اسد، ارسلان بر خود نهاده‌اند. همچنین مرسوم بوده است که بر گور دلاوران در گذشته تندیس‌ی از شیر می‌نهادند (طاهری، ۱۳۹۱: ۸۴) و جوانمردان را با خواندن پیشوند شیر بر اول نامشان می‌شناختند. از دوره هخامنشی تاکنون همواره از تمثال شیر در هنرهای

مختلفی چون فلزکاری، نقش برجسته، نگارگری و ... چه در بعد محتوایی و معنایی و چه ویژگی‌های ظاهری شیر استفاده شده است.

تصویر ۲۰) نبرد شیر و اژدها، گچ‌بری، خانه آراسته، دوره قاجاریه (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

تصویر ۲۱) شیر و اژدها، گچ‌بری، محافظ نشان سلطنتی، دوره قاجاریه

[qajar.wordpress.com / 2010/01/20/ shir-o-ejdeha](http://qajar.wordpress.com/2010/01/20/shir-o-ejdeha)[۹۳/۵/۲۰]

اژدها در غرب نماد شر و بدی است و در شرق و بویژه چین دارای سابقه‌ای باستانی است و نمادی از قدرت می‌باشد (هال، ۱۳۸۰: ۲۳). صحنه پیکار شیر و اژدها در خانه آراسته، گچ‌بری پرکاری ندارد اما از لحاظ مفهوم نمادینی که دنبال می‌کند، قابل اهمیت است (تصویر ۲۰). در اوستا نبرد گرشاسپ با اژدها آمده است و در شاهنامه فردوسی نبرد فریدون با ضحاک یا اژی دهاک آمده است و در هر دو اژدها تمثیلی از نفس است

(بهار، ۱۳۷۶: ۲۳۵).

در هنر ایران نقش‌مایه شیر بارها در حال جدال با گاو، پلنگ و اژدها و مار دیده شده است. شیر نماد آتش و آتش نماد خورشید و نور است؛ خورشید پاک کننده است در برابر اژدهایی که نماد نفس است. بنابراین پیکار شیر با اژدها در واقع نبرد نور بر ظلمت و خیر بر شر است (رضی، ۱۳۷۱: ۵۷۰-۵۷۱).

در دوره قاجاریه با توجه به تصویر متفاوتی که از اژدها در سکه‌های قاجاری ارائه شده نمی‌توان اژدها را نمادی منفی تلقی کرد؛ همان‌طور که در تصویر ۲۱ مشاهده می‌شود، اژدها با حالتی ایستاده روبه‌روی شیر هر دو در حالت محافظت از نماد شاهنشاهی ایران (شیر خورشید) نمایش داده شده‌اند. همچنین اگر با دقت به صحنه نبرد اژدها و شیر بنگریم، دیده می‌شود که هیچ‌یک بر دیگری غالب نیستند و تنها در حالت پیچش و حمله به هم نشان داده شده‌اند. نبرد شیر و اژدها در هنر دوره قاجاریه بارها استفاده شده است از آن جمله کاشیکاری ضلع شرقی کاخ گلستان (تصویر ۲۲). ایوان تخت مرمر کاخ گلستان (تصویر ۲۳) و منبت تیمچه صباغ در کاشان (تصویر ۲۴) نمونه‌های قابل توجهی هستند. جالب آن‌که جز در نبرد شیر و اژدهای تصویر ۲۱، حالت رزم و جهت و زاویه حمله در همه تصاویر یکی است و تغییر محسوس در کلیات نقش‌مایه دیده نمی‌شود.

تصویر ۲۲) شیر و اژدها، نقشی روی کاشی، کاخ گلستان، دوره قاجاریه

qajar.wordpress.com / 2010/01/20/ shir-o-ejdeha[۹۳/۵/۲۰]

تصویر ۲۳) نبرد شیر و اژدها، گچ‌بری، کاخ گلستان، دوره قاجاریه

qajar.wordpress.com / 2010/01/20/ shir-o-ejdeha[۹۳/۵/۲۰]

تصویر ۲۴) نبرد شیر و اژدها، منبت چوب، تیمچه صباغ، کاشان، دوره قاجاریه
(مخلصی، ۷۸۳۱: ۹۵)

کتیبه‌های گچ‌بری

با عبور از میان‌سرا، بالای ایوان ورود به حیاط، دو جفت کتیبه خوشنویسی قرآنی دیده می‌شود که درون قاب‌های تزیینی دالبری بیضی‌شکل حک شده‌اند. متن کتیبه‌ی اول "بسم الله الحمد لله" است که همواره نزد ایرانیان این اعتقاد وجود داشته با اسماء متبرکه خود و زندگی‌شان را محافظت می‌کردند و در بالای سردر خانه‌ها، بسم‌الله یا و ان یکاد می‌نگاشتند و این آیات متبرکه را به زیبایی تزیین می‌کردند. متن کتیبه‌ی دوم "توکلت علی الله" است که افراد خانه با سپردن همه‌ی امور به خداوند، تنها دست نیاز به‌سوی او بلند می‌کنند، به نظر می‌رسد متن کتیبه‌ها، نسخ باشد (تصویر ۲۵).

تصویر ۲۵) کتیبه‌های خوشنویسی مزین به آیات قرآنی، خانه آراسته (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

سرستون‌ها و پایه‌ستون

تنها پایه ستون متعلق به بلندترین ستون با نقش خورشید است. پایه ستون شکل گلدانی دارد و شروع ستون با هشت شیار شعاعی قاشقی، طویل می‌شود (تصویر ۲۶). سرستون‌ها تزیین خاصی ندارند و تنها با شیارهای قاشقی هشت تایی ساده و دندانه‌دار مزین شدند (جدول ۲).

تصویر ۲۶) پایه ستون گلدانی، خانه آراسته (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

قاب‌های گچ‌بری

قاب‌های تزئینی گچ‌بری شده خانه آراسته از تنوع بالایی برخوردار است. درون قاب‌ها خالی است و احتمال می‌رود که پیش از مرمت و سفیدکاری، مزین به نقاشی بوده است. قاب‌ها در طاق‌نماهای میان‌سرا و دیوارهای ایوان شاه‌نشین و شاه‌نشین استفاده شدند و کتیبه مانند هستند. در جدول ۳ تمامی قاب‌های گچ‌بری خانه آراسته مشهود است.

حسینیه آراسته

حسینیه آراسته، بزرگ‌ترین حسینیه بیرجند است که هنوز پابرجاست و در خیابان منتظری شهرستان بیرجند واقع شده است. حاجی یوسف‌خان فراش‌باشی پدر عبدالحسین آراسته این حسینیه را به منظور عزاداری امام حسین (ع) احداث کرد. ساختمان بنا مربوط به اوایل دوره قاجاریه و تزیینات آجری، متعلق به اوایل دوره پهلوی اول، سال ۱۳۰۳ هجری شمسی می‌باشد. این حسینیه با شماره‌ی ۲۰۶۲ ثبت ملی شده است. مصالحی که در احداث این بنا به کار رفته

جدول ۲) کتیبه‌های خوشنویسی مزین به آیات قرآنی، خانه آراسته (نگارندگان)

ردیف	توضیحات	تصاویر
۱	بلندترین ستون خانه آراسته	
۲	ستون‌های کوتاه مجاور طاق‌نماها با شیار ساده	
۳	ستون‌های نگهدارنده ایوان با شیار دندانه‌دار	
۴	دو نیم‌ستون مجاور پنجره‌های اتاق‌ها - با شیار دندانه دار	

آجر، گچ، خشت خام و آهک بوده است.

مهم‌ترین تزیینات بنا شامل درب ورودی، آجرکاری سردر بنا، کتیبه‌های گچی لعن بر یزید واقع در بخش فوقانی نمای دیوار میان‌سرا در پیشانی دالان ورودی، نقش‌مایه گچ‌بری دو شیر روبه روی هم اندام‌های دیوار میان‌سرا، تزیینات آجری هندسی دیوارهای حیاط، طاق نماهای تزیینی به وجود آمده در هشتی بنا و قوس کلید آذری پوشش دالان‌ها است. فضای ورودی خانه آراسته در محلی واقع شده که یک دالان کوچک مسیر ارتباط به یک خانه و حسینیه را به وجود آورده است. در بخش فضای ورودی، درب چوبی دو لنگه با گل‌میخ‌های مزین شده به نقوش گیاهی بسیار زیبا دیده می‌شود. دو کوبه در نیز دارای نقوش گل و بوته‌ای تزیینی هستند (تصویر ۲۷). سردر بنا منحصر به فرد است و با تزیینات آجرکاری به صورت قالبی برجسته و به صورت توپی آذین شده؛ بالای سردر کتیبه‌ای با سنگ مرمر سفید که نشان‌دهنده بانی حسینیه است به چشم می‌خورد (تصویر ۲۸).

جدول ۳) قاب گچ‌بری‌های خانه آراسته (نگارندگان)

 <p>دیوارهای ایوان</p>	 <p>دیوارهای ایوان - شاه‌نشین</p>
 <p>دیوارهای ایوان</p>	 <p>دیوارهای ایوان - شاه‌نشین</p>
 <p>طاق دور حیاط</p>	 <p>طاق‌نمای روبه‌روی ایوان</p>

تصویر ۲۷) درب حسینیّه آراسته و عناصر کاربردی تزیینی آن (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

تصویر ۲۸) سردر آجرکاری حسینیّه آراسته، دوره پهلوی (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

تصویر ۲۹) کتیبه مذهبی گچبری با تزیینات اسلیمی و گل و برگ، حسینیّه آراسته. طرح ترسیمی از

نگارندگان (عکس از سلیمانی فر، ۱۳۹۲)

کتیبه‌های گچی لعن بر یزید

به دلیل کاربری بنا به عنوان حسینیه جهت تبرک سالار شهیدان، دو جفت کتیبه گچی یک‌شکل در نمای دو دیوار مجاور هم ساخته شده است که نمایانگر جمله لعنت بر یزید می باشد. چهار طرف کتیبه با نقوش اسلیمی دهن اژدری و گل‌های هشت پر و چهار پر و برگ‌های ساده به زیبایی تزیین شده است (تصویر ۲۹).

نقش‌مایه دو شیر روبه‌روی هم

پیدایش شیر در هنر مصر و بین‌النهرین و ایران نشان می‌دهد زمانی این حیوان در این مناطق می‌زیسته است. شیر و خورشید در ایران و در تصویر میترا (مهر) دیده شده است (هال، ۱۳۸۰: ۶۱-۶۲). در معماری مذهبی ایران نقش شیر به‌عنوان یکی از مظاهر عزاداری امام حسین (ع) است. شیر در دوره‌ی اسلامی نمادی از حضرت علی (ع) و خورشید نمادی از پیامبر (ص) است. در تزیین یکی از دیوارهای میان‌سرای حسینیه آراسته، دو شیر در دو طرف کتیبه ای با متن "حسین (ع) کشته شد" دیده می‌شود. شیرها حالت انسانی به خود گرفته‌اند و به نشان مصیبت و عزاداری دست بر سر دارند. در بالای نقش‌مایه شیر نام مبارک علی و محمد نگاشته شده است. این تزیینات گچی هستند و تاریخ ساخت بنا نیز در همین قسمت زیر نقش‌مایه شیرها حک شده است. اطراف کتیبه خوشنویسی، تزیینات اسلیمی خودنمایی می‌کند که به زیبایی، هماهنگی میان کتیبه و نقش‌مایه دو شیر ایجاد کرده است (تصویر ۳۰).

تصویر ۳۰ کتیبه مذهبی با نقش‌مایه دو شیر و تزیینات اسلیمی، حسینیه آراسته.

طرح ترسیمی از نگارندگان (عکس از سلیمانی‌فر، ۱۳۹۲)

تزیینات آجرکاری حسینییه آراسته (جدول ۴) تزیینات آجری حسینییه آراسته (نگارندگان)

ردیف	توضیحات	تصاویر
۱	گره چینی چلیپایی جناغی	
۲	گره چینی چلیپایی جناغی	
۳	گره چینی کتیبه‌ای (وارو)	
۴	گره چینی کتیبه‌ای (وارو)	
۵	تزیین توپی	

معماری دوره پهلوی اول، علی‌رغم حضور فعال و اثرگذار غرب در دوره کوتاه و پرسیخت و سازش، موجودیتی چشم‌گیر و منحصر به فرد در عرصه تزیینات آجری داشته است (کیانی، ۱۳۹۲: ۱۷). نمود چنین آجرکاری در حسینییه آراسته بیرجند دیده می‌شود. دیوار حیاط حسینییه آراسته پوشیده از تزیینات آجری است. نوع آجر به کار رفته، فشاری با ابعاد ۵×۱۰×۲۰ است (پایگاه بافت تاریخی شهرستان بیرجند، ۱۳۸۷: ۱۶). تزیینات آجری بنا از نوع رگ‌چینی‌های زیبا و متنوع وارو یا کتیبه‌ای است و در بخش‌هایی از رگ‌چینی چلیپایی - جناغی که به شکل متداخل دیده می‌شود، استفاده شده است. هم‌چنین تزیین گچی - آجری توپی سردر بنا در نهایت زیبایی کار شده است. اوج کاربرد این تزیینات توپی به دوره سلجوقی (مقبره پیربکران اصفهان) و پس از آن ایلخانی (مقبره اولجایتو) می‌رسد. این تزیین در فضاهای مستطیل و مربع‌شکل کاربرد دارد و به شکلی است که فاصله

میان دو یا چند آجر را با نقوش هندسی چون ستاره، چلیپا و خوشنویسی و گاه نقوش گیاهی پر می‌کند (دادور و مصباح اردکانی، ۱۳۸۵: ۸۹). در نمونه تزیین تویی حسینیه آراسته از نقوش چلیپا و ستاره که از نقوش با قدمت هنر ایران هستند و در دوره اسلامی مفاهیم دینی را انتقال می‌دهند استفاده شده است. نمونه این رگ‌چینی‌های آجری حسینیه آراسته در جدول ۴ دیده می‌شود.

نتیجه

در گچ‌بری‌های خانه آراسته، بیشترین تزیینات، نقوش گیاهی است و پرکاربردترین نقوش گیاهی، برگ‌های نخلی چند ترکه‌ای و گل نیلوفر هستند که سنت‌های گچ‌بری ساسانی را به یاد می‌آورند. تزیینات گیاهی ختایی و اسلیمی به شکل نوارهایی عمودی در دو طرف ستون‌ها و در نوارهای افقی بالای دیوارها و ازاره‌ها کشیده شده است و در گوشه‌سازی‌های دو طرف طاق‌ها به زیبایی خودنمایی می‌کند. هم‌چنین تنوع قاب‌های گچی با نقوش گیاهی و سرستون‌های شیاردار و کتیبه‌های مذهبی، بنا را از یکنواختی در آورده است.

در گچ‌بری‌های نقش برجسته، نقش‌مایه‌های خورشید و پیکار شیر و اژدها، از لحاظ مفاهیم اسطوره‌ای حائز اهمیت است، اما از لحاظ مهارت در گچ‌بری ضعیف هستند. خورشید نماد رفعت و جلال است و بر بلندترین ستون عمارت حک می‌شده که در دوره قاجاریه برای تأکید بر فضای معنوی در هنرهای مختلف کاربرد داشته است و در برخی هنرها چون نقاشی روی کاشی با نام خورشید خانم به جهت زیبایی مطرح می‌شود. پیکار شیر و اژدها نیز با توجه به وجود هر دو نقش‌مایه به شکل گرفت و گیر در هنر دوره قاجاریه، به مفاهیم محافظت از نشان سلطنتی و نزاع بر سر قدرت اشاره دارد. شیر مظهر قدرت و اعتدال، از نمادهای تاریخی ایران از دوره هخامنشی است که نشان از پهلوانی و بزرگمردی دارد با اژدها در هنر ایران که مظهر شر و بدی و نماد نفس است در تقابل و مبارزه داریم هستند.

در حسینیه آراسته که به جهت تنوع آجرچینی و گره‌سازی مطرح است، نقوش بواسطه نمادهای مذهبی که دنبال می‌کنند حائز اهمیت‌اند. کتیبه‌های لعن بر یزید به جهت عرض ارادت بر ساحت امام حسین (ع) و نقش‌مایه دو شیر در دو جانب کتیبه عزای امام حسین (ع)، در حالت انسانی عزادار به تصویر درآمده است که برگرفته از نقش شیر به نشان محافظت از اجساد شهدای کربلا در تعزیه خوانی‌های محرم است. تأثیر خوشنویسی مذهبی در کنار سایر نقش‌مایه‌ها بی‌شک فضای مذهبی را به خوبی در بناهای دوره قاجاریه و پهلوی اول مزین کرده است. آجرچینی‌ها در سردر ورودی و به شکل نوارهای عمودی نسبتاً عریض، در تمام دیوارهای حیاط بکار رفته و بر زیبایی بنا افزوده است. از میان گره‌سازی‌های آجری، تزیین تویی به جهت سابقه تاریخی حایز اهمیت است که با نقوش هندسی زیبایی به همراه کتیبه ورودی، سر در حسینیه آراسته را زینت بخشیده است.

نقش‌مایه‌های بکار رفته در دو بنا نه تنها در معماری دوره قاجاریه و پهلوی، که در سایر هنرهای این دو عصر چون کاشی‌کاری، نگارگری و ... نمود داشته است. وجود نقش‌مایه های خورشید، شیر، اژدها و دوشیر در هر دو بنا در نوع خود در استان خراسان جنوبی منحصر به فرد بوده است و بر ریشه های تاریخی - فرهنگی این منطقه تأکید دارد.

منابع

- ایازی، سوری؛ میری، سیما (۱۳۸۷). گچ‌بری در آرایه‌ها و تزیینات معماری دوران اشکانی و ساسانی. تهران: موزه ملی ایران.
- بروس، میراندا؛ فورد، میت (۱۳۸۸). نمادها و نشانه‌ها در جهان. ترجمه ابوالقاسم دادور. تهران: دانشگاه الزهرا.
- بهار، مهرداد (۱۳۷۶). پژوهشی در اساطیر ایران. ترجمه یوسف مجیدزاده. تهران: دانشگاه تهران.
- پایگاه بافت تاریخی شهرستان بیرجند (۱۳۸۷). خانه و حسینیه آراسته از مجموعه شناسنامه فنی بناهای ارزشمند شهر تاریخی بیرجند. بیرجند: سازمان میراث

- فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی [چاپ نشده].
- پرادا، ایدت (۱۳۵۷). *هنر ایران باستان (تمدن‌های پیش از اسلام)*. ترجمه یوسف مجیدزاده. تهران: دانشگاه تهران.
- پوپ، آرتور آپهام (۱۳۸۷). *سیری در هنر ایران*. از دوران پیش از تاریخ تا به امروز، ج ۲. تهران: علمی و فرهنگی.
- پیرنیا، کریم (۱۳۸۶). *سبک‌شناسی معماری ایران*. تدوین غلامحسین معماریان. تهران: سروش دانش.
- حاجی علی محمدی، افسانه (۱۳۷۲). *نقوش سردرهای خانه‌های تهران قدیم*. در: مجموعه فرهنگ و معماری، ج ۳. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی شهرداری تهران.
- خانه بروجردی‌ها (۱۳۹۰). [پیوسته] قابل دسترس در:
https://fa.wikipedia.org/wiki/خانه_بروجردی_ها [۱۳۹۲/۵/۲۱]
- خزایی، محمد (۱۳۸۱). *هنر نقش*. تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- دادور، ابوالقاسم؛ مصباح اردکانی، نصرت‌الملوک (۱۳۸۵). "بررسی نقوش و شیوه تزیین توپی گچی ته آجری در بناهای دوره سلجوقی". *هنرهای زیبا*، ش ۲۶ (تابستان): ۸۵-۹۲.
- رضی، هاشم (۱۳۷۱). *آیین مهر میترائیسم*. تهران: بهجت.
- زعفرانلو، رقیه؛ حمزه، حمزه (۱۳۸۲). *سیمای میراث فرهنگی شهرستان بیرجند*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، انتشارات و تولیدات فرهنگی.
- سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی (۱۳۸۹). *راهنمای گردشگری خراسان جنوبی [بروشور]*.
- سکه‌های دوره پهلوی (۱۳۹۲). [پیوسته] قابل دسترس در:
www.sekeha.com/index.php?dispatch=categories.view&category_id=175 [۱۳۹۲/۰۵/۲۰]
- سجادی، علی (۱۳۶۷). "هنر گچبری در معماری اسلامی ایران". *ثر*، ش ۲۵ (فروردین): ۱۹۴-۲۱۴.

- سلطان‌زاده، حسین؛ کیایی، مریم (۱۳۹۲). "بررسی تطبیقی نقوش شمسه در تزئینات بناهای دوره قاجار". در: مجموعه مقالات اولین همایش معماری، شهرسازی و توسعه پایدار. مشهد: مؤسسه آموزش عالی خاوران: ۱۹-۲۷.
- شیر و اژدهای ایوان تخت مرمر کاخ گلستان (۱۳۹۰). [پیوسته] قابل دسترس در: qajar.wordpress.com/201/01/20/shir-o-ejdeha [۱۳۹۳/۵/۲۰]
- طاهری، صدرالدین (۱۳۹۱). "کهن الگوی شیر". نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، ش ۴۹، (زمستان): ۸۳-۹۳.
- عشق و حالات جسمانی در دوره قاجاریه (۱۳۸۹). [پیوسته] قابل دسترس در: www.islamicpersia.org/2012/09/girl-with-mirror.html [۱۳۹۳/۵/۲۳]
- فرای، ریچاردنلسون (۱۳۶۷). "میتره (مهر) در باستان‌شناسی ایران". ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور مطلق. *مجله باستان‌شناسی و تاریخ*، سال دوم، ش ۲ (بهار و تابستان): ۱۳-۱۶.
- کیانی، مصطفی (۱۳۹۲). "جایگاه هنر آجرکاری تزیینی در معماری دوره پهلوی اول". *هنرهای زیبا*، دوره ۱۸، ش ۱ (پاییز): ۱۵-۲۸.
- مخلص، محمدعلی (۱۳۸۷). *کاشان مروراید کویر*. تهران: یساولی.
- مجموعه هنر اسلامی (۱۳۸۴). [پیوسته] قابل دسترس در: www.metmuseum.org/islamic-art-collection [۱۳۹۲/۵/۲۲]
- هال، جیمز (۱۳۸۰). *فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر غرب و شرق*. ترجمه رقیه بهزادی. تهران: فرهنگ معاصر.